

Tézisek

I. A doktori műben tárgyalt kérdéskörök és célkitűzések

I. 1 Tudománytörténeti előzmények

Leszámítva Horváth Mihály először 1865-ben megjelent híres művét, amely csak érintette a papságnak a forradalmi eseményekben játszott szerepét, először a dualista Magyarország egyháztörténészei foglalkoztak az egyház 1848-as szerepével. A korabeli közvéleményt az egyházpolitika kérdései különösen a katolikus autonómia mozgalom, illetve vallási alapok, az I. Vatikáni Zsinaton megfogalmazott pápai tévedhetetlenség, továbbá az 1890-es években kibontakozó ún. egyházpolitikai harc tartotta izgalomba. Ezek a témák megkívánta az egyház 1848-as szerepének a feldolgozását is. A katolikus autonómia-mozgalom 1848-ban vette kezdetét, a vallási alapok sorsa pedig a forradalom során az állam és az egyház viszonyának egyik meghatározó tényezője volt. Az 1894/95-ben elfogadott egyházpolitikai törvényekre ugyanakkor sokan úgy tekintettek, mint az 1848/49-es törvényhozás egyházpolitikai törvényeinek folytatására, illetve betetőzésére. A politikai katolicizmus megszületése egyúttal a legitimitás megerősítésének igényét is felvetette az egyházon belül.

Mindezek figyelembevételével nem meglepő, hogy a témánkhoz kapcsolódó munkák jelentős hányada éppen az 1890-es években látott napvilágot. Ambrus József kisoroszi katolikus plébános, maga is csanádi egyházmegyes pap, 1892-ben jelentette meg könyvét, melynek bevallott célja „a kath. magyar papság hazafiságának” demonstrálása volt. Ambrus nem volt képzett történész, felfogását pedig elsősorban a nemzeti romantikus történetírás befolyásolta. Így azután munkájában számos, ma már meghaladottnak tekinthető megállapítást olvashatunk Görgei „rút árulásá”-ról és „szégyenletes kapitulációjá”-ról éppen úgy, mint arról, hogy „a temesvári csata elvesztése is Görgei lelkét terheli”. Ambrus könyvében békésen megfér egymás mellett az alaptalanul honvéd őrnagynak titulált Karg Magnus a konzervatív érzelmű Lonovics József csanádi püspökkel. Számunkra művének főként a püspökről és a káptalanról szóló részei értékesek, ugyanakkor feltűnő, hogy a katonának állt csanádi egyházmegyes papok közül csak Karg és Rózsafi Pál nevét említette.

Szentkláray Jenő a Csanádi Egyházmegye plébániáinak történetét írta meg, sajnos nagyívű munkájának csak az első kötete jelent meg. Kováts Sándor a csanádi papnevelde történetének megírása során egy fejezetben foglalta össze a forradalom és szabadságharc eseményeit. Ez a rész számos, értékes információt tartalmaz, többek között a

„kompromittálódott” papokról, ugyanakkor Kováts például Karg Magnus esetében átvette Ambrus megalapozatlan állításait is.

A két világháború közötti időszakban Juhász Kálmán foglalkozott munkáiban az általunk vizsgált időszakkal, részben a Temesvári püspökségről írt munkájában, részben egy Lotz Antal által kiadott kéziratban, amely összefoglalta a szakirodalom korábbi megállapításait, beleértve a tévedéseket is. Ezt követően Hermann Egyed Lonovics Józsefről, Varsányi Péter István pedig az egyházmegye 1848/49-es történetéről jelentetett meg egy-egy közleményt, míg Sarnyai Csaba Máté az Ambrus József és Lotz Antal által már tárgyalt 1848. októberi eseményeket foglalta össze. Adriányi Gábor munkáiban foglalkozott az 1848-as püspöki kinevezésekkel, Makón pedig 1993-ban tudományos emléküléssel tisztelegtek Lonovics József püspök születésének 200. évfordulója előtt.

Miklós Péter több írásában is felhasználta, illetve publikálta a Csanádi Egyházmegye Szegedi és Makói esperes kerületének a Szeged-Csanádi Egyházmegyei Levéltárban található, magyar nyelvű forrásait. Busku Anita és Bárány Zsófia több cikkükben is foglalkoztak Lonovics Józseffel, Fazekas Csaba pedig nemrég az egykori csanádi püspök 1849-es naplójegyzeteit tette közzé. Tamási Zsolt a katolikus püspökök forradalmat követő önvédelmi törekvéseivel foglalkozott egyik írásában, több ízben is érintve a Csanádi Egyházmegyét. E sorok szerzője pedig a Csanádi Egyházmegye kormányzatáról, illetve a csanádi egyházmegyes paphonvédekről tett közzé írásokat, továbbá a csanádi egyházmegyes szinódusokról és azok előkészületeiről, így az 1848-ban tartott espereskerületi gyűlésekről is kiadott egy kötetet.

2012-ben jelent meg Martin Roos temesvári püspöknek az egyházmegye vonatkozó időszakáról szóló kötete. Ebben egy-egy fejezetet szánt a szabadságharc, illetve a megtorlás bemutatásának. 1848 októberétől kezdve ismertette a konzisztórium helyzetét és az ordináriusok életrajzát. Az egyháztörténet-írás hagyományainak megfelelően hosszasan idézett mind forrásokból, mind feldolgozásokból, többnyire mindenben hitelt adva azoknak. A kötet főként az egyházmegye megosztottságát és a polgárháború hangulatát igyekezett érzékeltetni. A megtorlásról szóló fejezet szintén a káptalan levelezésére épül, emellett korabeli visszaemlékezésekből és a már korábban is használt Ambrus József-féle kötetből is idézett.

I. 2 A doktori mű célkitűzései

Milyen hatást gyakorolt az 1848/49-es forradalom és szabadságharc a Csanádi Egyházmegyére, és milyen szerepet játszott a csanádi egyházmegyes papság ezen időszak

sorsfordító eseményeiben – ez a kérdés vizsgálatom tárgya. Először bemutatom az 1848-ban kibontakozó zsinati mozgalom Csanádi Egyházmegyével kapcsolatos eseményeit, amelyek főként a papságnak az alkotmányos berendezkedéssel kapcsolatos véleményéről, egyházképükről, illetve az általuk szorgalmazott reformokról árulkodnak. Ebben a fejezetben főként a forradalom papságra gyakorolt hatását, az alkotmányos és demokratikus gondolatok terjedését követhetjük nyomon, továbbá azt, hogyan próbálták ezeket az eszméket az egyházon belül alkalmazni. Az egyházmegye kormányzatáról számos történész írt, ennek ellenére több kérdés még tisztázásra vár, így az érintettek köre, illetve az események időrendjének megállapítása is. Szintén tisztázandó a két vikariátus (Makó, Temesvár) egymáshoz fűződő viszonya, továbbá Lonovics József szerepe az egyházmegye irányításában.

További két külön fejezetben tárgyalom a honvédségben fegyveres szolgálatot vállaló, illetve a tábori papi feladatokat ellátó lelkészek szerepét. Az egyházi törvények szigorúan tiltották a papság számára a fegyverviselést, így tisztázásra vár, milyen élethelyzetek vezethettek oda, hogy papok tömegesen kérték felvételüket a honvédségbe. Ezekben a fejezetekben vizsgálánk a jelentkezők motívumait, egyházfegyelmi helyzetüket, szolgálatuk jellemzőit, illetve szabadságharc utáni sorsukat is. Mindenképpen szeretnénk az eddig megjelent paphonvédek életrajzait az egyházi gyűjtemények fondjaiban található adatokkal kiegészíteni. Külön fejezetet szántunk a császárpárti papok viszonylag szűk rétegének is, elsősorban azzal a céllal, hogy a Magyarországon időnként homogén csoportnak láttatott személyek politikai motívumait és felfogásuk sokszínűségét érzékeltessük. Megválaszolásra vár az a kérdés is, hogy vajon az ellenforradalmi erők támogatása a szabadságharc időszakában miként hatott az adott személyek későbbi egyházi előmenetelére?

Végül a megtorlással kapcsolatos események elemzésével zárjuk írásunkat, ami arra is alkalmas, hogy korábban megfogalmazott következtetéseink egy részét ellenőrizzük. Ebben a fejezetben az adott hadbírószági eljárások lényegét fogjuk ismertetni, ami azért nehéz, mert az adott iratanyag jelenleg nem található, így másodlagos forrásokat (pl. szentszéki levelezést) kellett bevonni elemzésünkbe. A megtorlás folyamatának vizsgálata nem csak kiteljesítheti a Csanádi Egyházmegyéről alkotott képünket, hanem a papság társadalmi szerepvállalásával kapcsolatban is érdekes adalékokkal szolgálhat. Szintén tisztázásra váró kérdés az egyházmegye vezetésének a megtorlás folyamatában játszott szerepe is. Legfontosabb annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a Csanádi Egyházmegye milyen mértékig működött együtt a császári hatóságokkal a megtorlás folyamatában?

II. Források és módszerek

II. 1 Források

Forrásaink jelentős része a Temesvári Római Katolikus Egyházmegyei Levéltárban található. Ennek a gyűjteménynek az anyagait még alig hasznosította történetírásunk. Fontos forrásaink közé tartoztak a szentszéki jegyzőkönyvek (*Protocollum Officii Dioecesiani Csanádiensis*), amelyeket 1848–1850-ig olvastunk át. A disszertációnkban szereplő valamennyi csanádi egyházmegyes pap teljes személyi anyagát (*Personalien*) átolvastuk. Tematikus csoportosítású doboz volt a Horváth Mihály (később átrendezték, új elnevezése *Revolution 1848/49*). Szintén haszonnal forgattuk a korszakra vonatkozó *historia domus*-okat is.

Mivel a forradalom és szabadságharcra vonatkozó, csípősebb megjegyzéseket tartalmazó iratokat a protokollumokból ollóval kivágták, az iratok közül pedig kiemelték, így a makói plébánia levéltárának 1848–1850 közötti iratait, illetve kimutatásait főként az így keletkezett hiányok pótlására használtuk fel (a makói Szent István Király Plébánia Levéltára. *Litterae Officii Ordinariatus Csanadiensis, Encyclicae et Currentales 1848–1850*). Az Esztergomi Prímási Levéltárban a vikariátus iratanyagát (*Acta Vicariatus Strigoniensis*), a Hám-aktákat, a Scitovszky-aktákat, Simor János magánlevéltárát, az érsekség gazdálkodásával kapcsolatos iratokat néztem át. Néhány életrajz indokolta a Kassai Érseki Levéltár (*Arcibiskupský archív v Košiciach*) anyagainak, illetve néhány kisebb gyűjtemény (Szeged-Csanádi Egyházmegyei Levéltár, Szeged-Belváros Plébánia Levéltárának) iratainak a vizsgálatát is.

Fontos forrásokat találtunk a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, ahol az 1848 – 1849-es minisztériumi levéltárat és az Abszolutizmus kori iratokat; továbbá a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltárában, ahol a Csanádi Püspökség makói uradalmának iratait tekintettük át. A Hadtörténelmi Levéltárban szintén az az 1848/49-es fond és az abszolutizmus-kori iratok anyagát néztük át, és az itt talált forrásokat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának továbbá Plakát és Kisnyomtatványtárának, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárának forrásaival egészítettük ki.

A bécsi gyűjtemények közül nélkülözhetetlen forrásokat találtunk az Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv-ban (személyi anyagok), illetve politikai tekintetben az Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof-, und Staatsarchiv-ban őrzött forrásokat, ahol a Kabinetsarchiv és a Schwarzenberg-hagyaték anyagai főként az események politikai hátterébe engedtek bepillantást. Végül egyetlen levelet az Österreichische Nationalbibliothek kéziratos

gyűjteményéből is felhasználtunk. A külföldi gyűjtemények sorát két romániai gyűjtemény zárta (Archivele Naționale ale României Direcția Județeană Arad, Primaria oraș Arad, illetve Complexul Muzeal Arad – Aradi Ereklyemúzeum). Hermann Róbert magángyűjteményének néhány forrását bocsátotta elektronikus formában rendelkezésünkre.

Forrásaink egy része nyomtatásban is megjelent (pl. Barsi József, Vukovics Sebő). Ezeket a kiadásokat is kritikusan kellett szemlélnünk, ezért Földy János és Galsai Kovách Ernő estében a nyomtatott változatok mellett a kéziratokat is átnéztük és szükség esetén a kiadásban előforduló hibákat kijavítottuk. Bevontuk vizsgálatunk körébe az 1848/49-es szabadságharc történetével kapcsolatban megjelent forrás kiadványokat is (pl. „A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848– 49-ben”, „Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemeztörri iratai”). Sajátos csoportot képeznek a törvény és rendelet-gyűjtemények (pl. „Egyházi köz-ügyekben 1844-ig kibocsátott kegyelmes királyi rendelmények, kivonatban előadva”. A sajtószabadság következtében 1848/49-ben számos röpirat és prédikáció is megjelent, ezeket is bevontuk elemzésünk körébe (pl. ide tartozik Hegedüs Pál híres röpirata „Van-e az egyháznak szüksége, és mire?”). Az egyes személyek és helynevek azonosításában az egyházi sematizmusok voltak segítségünkre („Schematismus venerabilis cleri dioecesis Csanádiensis”).

II. 2 Módszerek

Jelen munka arra tesz kísérletet, hogy a modern, 1848/49-es forradalom és szabadságharcra vonatkozó irodalom figyelembevételével, a korábbi egyháztörténeti irodalmat kritika alá véve, főként eddig még nem közzétett levéltári forrásokra támaszkodva, elemezze a Csanádi Egyházmegye helyzetét az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszakában. Munkánk sajátos átmenetet képez a hadtörténetírás és az egyháztörténetírás között. Gyakran helytörténeti anyagokat és a történetírás más irányzatainak az eredményeit is figyelembe kellett vennünk. Módszereinket ennek megfelelően kellett megválasztanunk. Noha a levéltári források áttekintése előtt a hivatkozott szakirodalom jelentős részét már olvastuk, a sikerebb összehasonlítás érdekében, a levéltári kutatást követően ezeket újra átolvastuk. Legfontosabb módszerünk a kritikai szempontokon alapuló összehasonlítás volt. Ez nem jelenti azt, hogy ne tisztelnénk elődeink munkáját, de szükség volt arra, hogy a témával kapcsolatos diskurzus főbb vonalait meghatározzuk. Az egyháztörténeti szakirodalom számos tétele a dualista Magyarországon alakult ki és így mind a mai napig magán viseli a nacionalista romantika néhány elemét. Ez együtt járt a püspökök történelmi szerepének igazolására törekvő tendenciákkal és az egyházon belüli forradalmi tendenciák jelentőségének alábecsülésével.

A sztálinista, majd marxista megközelítés ideológiai alapon, az egyház reakciós beállítottságának egyoldalú hangoztatásával, amellelt hogy a napi politikai célok kiszolgálójává vált, szintén torz képet rajzolt az egyháziak 1848/49-es szerepvállalásáról. A célunk az volt, hogy immáron ezen egyházpolitikai, illetve politikai szempontokat mellőzve próbáljuk meg rekonstruálni egy egyházmegye életét e sorsfordító hónapokban. Az egyes fejezetek eltérő jellegéből és témaválasztásunknak mind a hadtörténetre, mind az egyháztörténetre kiterjedő tárgyából következően ötvöznünk kellett a hadtörténetírás és az egyháztörténetírás módszereit is. A narratív történetírás modernizált változatát kellett alkalmaznunk az egyházkormányzatról szóló III. fejezetben, hiszen itt kronológiai pontosításokra is szükség volt. A genetikus történetírásra emlékeztet az a törekvésünk, hogy bemutassuk, miként vált a Csanádi Egyházmegye a liberális meggyőződésű papság egyik központjává. Ugyanakkor a modern irányzatokhoz kellett nyúlnunk, amikor az 1848/49-es forradalom és szabadságharc történeti irodalmának heroizáló vonatkozásait kritizáltuk. Összességében a téma határterület-jellegéből adódóan módszereink eklektikusak és a történeti diskurzus adott hagyományira reflektálók.

III. Eredmények

A II. 1 alfejezetben a Csanádi Egyházmegye és püspöke, Lonovics József bemutatása mellett főként az egyházi reformmozgalmak vezető alakjait mutatom be. A Csanádi Római Katolikus Püspökség 1848-ban a Bánságra, továbbá Arad, Csanád és Csongrád megyék területére kiterjedően 448308 katolikus hívő lelki gondozását látta el 188 plébánián. A lakosság mind vallási, mind nemzetiségi szempontból rendkívül sokszínű volt. Lonovics József életrajza kapcsán néhány új adatot találtunk: cáfoltuk azt a szakirodalomban elterjedt nézetet, hogy liberális meggyőződésű főpap lett volna, elemeztük a Haynauhoz fűződő viszonyát és megállapítottuk, hogy 1848 májusában Lonovics belépett a Párizsban alakult „Institut d’Afrique” egyesületbe, amelynek célja a rabszolgatartás eltörlése és a rabszolga-kereskedelem megszüntetése volt. Párhuzamot vontunk a temesvári és a pest-budai papi reformmozgalom között és megállapítottuk, hogy utóbbit 30 nem pedig 16 pap írta alá, ahogy azt korábban Meszlényi Antal állította.

A II. 2 alfejezetben a Csanádi Egyházmegyében folyó zsinati előkészületeket követtük nyomon. A reformokat sürgető papság mielőbbi zsinat tartását követelte, de Lonovics püspök végül csak a nemzeti zsinatot követően akarta teljesíteni kérésüket. Mivel az espereskerületek papsága elégedetlen volt püspökük halogató taktikájával, így Pfeiffer Józsefnek, az Arad-

hegyaljai kerület alesperesének felhívására egy püspöktől független tanácskozás szervezésébe kezdtek. A püspöki hatalom megingására jellemző, hogy a temesvári gyűlést Temesváron, június 15-én, a püspöki tilalom ellenére nemcsak megtartották, hanem ott megfogalmazták az úgynevezett *Csanádi pontokat* is, amelyek 18 pontban összegezték a liberális és radikális papság követeléseit. Az alfejezetben először sikerült azonosítanunk a *Csanádi pontok* szerzőit, majd a magyarországi hasonló mozgalmakkal, illetve Hegedűs Pál röpiratával összevetve elemeztük követeléseiket, amelyek felfoghatók a pesti 12 pont egyházi életbe történő átültetéseként is.

A II. 3 alfejezetben az espereskerületi gyűléseket vettük számba. A Csanádi Egyházmegyében a zsinatot előkészítő kerületi gyűléseket augusztus első felében kellett megtartani. Lonovics reményét fejezte ki, miszerint papjai a fenti pontok feletti tanácskozásaikban „az egyházi törvények által vont határt” tiszteletben tartják, és nem fogják feledni, „hogy a katolika egyház szerkezete lényegesen az episcopalis rendszerre van Isteni Mesterünkől fektetve.” Az úgynevezett temesvári pontokhoz csatlakozott a Nagykikindai, valamint a Torontáli középső esperesi kerület lelkészeinek a többsége. Életbe léptetését sürgették a temesvári szeminárium és líceum tanárai is. Szegeden szintén alul maradtak a Kreminger Antal prépost-plébános által vezetett konzervatívok, Versecen pedig csak az erőskezű Martinszky József zichyfalvi plébánosnak köszönhetően nem fogadtak el hasonló határozatot. Az espereskerületi jegyzőkönyvek egyértelműen bizonyítják, hogy a csanádi papság többsége változásokat követelt, mozgalmukon az egyházmegye vezetői nem tudtak úrrá lenni. Ez megállapítás alapjaiban kérdőjelezi meg a Kováts Sándor kutatásait idéző eddigi egyháztörténeti narratívát. Az 1848. szeptember 13-án megkezdett „tanácskozmány”-t a belpolitikai események miatt félbe kellett szakítani, folytatására sohasem került sor. Az általunk idézett források arra utalnak, hogy a polgári átalakulás eszméinek jelentős bázisa volt a csanádi egyházmegyes papság körében, beleértve a szekularizáció támogatását (szerzetesek lépjenek át valamely egyházmegyébe), a nemzeti jelképek tiszteletét (pl. ruhaviselet, szakáll), a papság állami fizetésének elfogadását és az egyház belső életének alkotmányos átalakítását követelő törekvéseket is.

A III. fejezetben az egyházmegye kormányzatának kérdéseivel foglalkoztunk. A III. 1 alfejezetben bizonyítottuk, hogy Lonovics püspök fellépett az antiszemita megnyilvánulásokkal szemben. A szakirodalom számára régóta ismert volt a kormányzat kettészakadása, de mindeddig nem tudták pontosan meghatározni az események menetét és tévesen 1848-ra datálták a szakadást. Itt ismertettük Fábry Ignác helynöki tevékenységét, majd utóda, Róka

József kinevezésének háttérét. Az előző fejezethez hasonlóan itt is döntően eddig fel nem tárt levéltári forrásokra támaszkodtunk. A temesvári főhadparancsnoksággal kapcsolatos konfliktus során részben pontosítottuk a szakirodalom eddigi megállapításait, részben kimutattuk, hogy 1848-ban még nem szakadt ketté az egyházmegye kormányzata. A kanonokok többsége ellenállt a temesvári haditanács követeléseinek. Ez végül 1848. november 1-jén Róka meneküléséhez vezetett, de az egyházmegye kormányzata ekkor még nem szakadt ketté. A Hadtörténelmi Levéltárban megtaláltuk Róka József Krassó vármegyéhez intézett felszólításának eredeti példányát, ami későbbi üldöztetésének alapjául szolgált.

A III. 2. alfejezetben az egyházmegyei kormányzat kettészakadásáról írtunk. Lonovics már 1848. december 19-én sürgette, hogy Róka rendezze viszonyát a temesvári haditanáccsal, ő azonban erre nem volt hajlandó. Fábryt elfogták a magyarok, így 1849-ben nem csak két helynökség, hanem két helynöki helyettes is szerepet kapott, hiszen Róka Debrecenbe utazott. A két helynökség azonban kapcsolatban állt egymással, sőt bizalmas információkat is cseréltek. Fábry ügyét közben a megyei bíróság elé utalták, a makói vikariátus megszüntetését pedig a temesvári helynökség sem tudta elérni.

A III. 3. alfejezet Horváth Mihálynak az egyházmegye kormányzatában játszott szerepét foglalja össze. Horváth Mihály kinevezett (de nem prekonizált) csanádi püspökként még nem kormányozhatta egyházmegyéjét, bár Lonovics József bizonyos személyi döntéseknél konzultált reménybeli utódával a tennivalókról. Horváth Mihályt főként a csanádi egyházmegyes menekült papok sorsa aggasztotta, de Kreminger Antal ügyével is sokat foglalkozott. A radikális papság vezéralakja volt, akinek püspöki kinevezése – néhány kivételtől eltekintve – nem módosította alapvetően az egyházmegye kormányzatát.

A IV. fejezetben a fegyveres szolgálatot teljesítő paphonvédek életéről írtunk. A IV. 1. alfejezetben megemlítettük, hogy Ambrus József szerint 1848-ban a temesvári papnevelde összes növendéke, azaz 64 tanuló egytől-egyig belépett a honvédségbe. Vizsgálataink ezt a számot ugyan túlzottnak tartják, de tény, hogy a növendékek önként és tömegesen álltak be a honvédek közé. Ez pedig azért is lényeges, mert a Csanádi Egyházmegye egyik sajátossága éppen abban állt, hogy a polgári átalakulás iránt elkötelezett erők az egyházmegye központjában is jelentős befolyással rendelkeztek. Másrészt arra is fény derült, hogy a honvédnek állt bölcsész- és teológushallgatók jelentős része katonaként is megállta a helyét, hiszen sokan tiszti kinevezést nyertek el. Továbbá látható, hogy az egykori honvéd kispapok többsége – a paphiányra való tekintettel – annak ellenére, hogy az egyházi törvények szigorúan tiltották a fegyverviselést, később folytathatta temesvári tanulmányait és papi pályára léphetett.

A IV. 2 alfejezetben a fegyveres szolgálatot teljesítő paphonvédekről írtunk. Az egyházi törvényeknek megfelelően a papok nem viselhettek fegyvert. Akik ezt az előírást megszegték, azok szabálytalanságot (irregularitas) követtek el. Az egyházjog megkülönbözteti az igazságos és az igazságtalan háborút. Előbbi esetben is kizárólag a katonákat bátor kitartásra buzdító tábori papok nem követnek el szabálytalanságot. Utóbbi esetben viszont, feltéve, hogy az ellenséges katonák közül egy elesett vagy megcsonkult, a katonákat lelkesítő papok a fegyverforgatókhoz hasonlóan a papi szelídség hiánya (defectus lenitatis) miatt szabálytalanok.

A fentebbi bekezdésben érintett alfejezet tíz, mindeddig nem feltárt papi életrajzot tartalmaz. Közülük négyen – Bokányi, Kovács, Kőszeghy, Varjasi – áttértek a református hitre, amiben a kötelező cölibátussal szembeni ellenérzéseik játszhatták a főszerepet, hiszen hárman megnősültek, egyikük pedig ágyasokat tartott maga mellett. Egyházfegyelmi problémák – eltekintve katonai szolgálatuktól – Rózsafty Pál kivételével mindegyikükönél felmerültek. Baross Lászlót, Kovács Istvánt és Kőszeghy Antalt adóságaik, illetve szerény életkörülményeik indították el a honvédség felé, Bokányi, Klobucsár és Kovács a szerbek elől menekült el, Bobik a szabadságharcot követően vállalkozásba fogott, Baross ezen felül az 1840-es években még kártyázott is. Bokányi Klobucsár Kőszeghy és Nátly csak vonakodva, vagy egyáltalán nem fogadták el egyházi előjáróik rendeleteit, Karg Magnust pedig ruházata miatt kellett ordináriusának meginteni. Oltványi Istvánnak tehát igaza volt, amikor a honvédnek állt fiatal papok egyházfegyelmi helyzetét nehezményezte. Ugyanakkor mindannyian vitéz katonái voltak az 1848/49-es szabadságharcnak. Kovács István törzstiszti, Baross és Bobik tiszti rangot ért el, amint Karg Magnus is, aki a Bács megyei lovas seregben szolgált. Bokányi József és Nátly János hősi halált halt a magyar szabadságharcban.

Az V. 1 alfejezetben a nemzetőrség tábori lelkészeiről írtunk. A bevezetésben emlékeztettünk arra, hogy a Csanádi egyházmegyében a tábori lelkipásztorkodásnak nem voltak jelentős hagyományai. A szabadságharcot megelőzően az egyházmegye kizárólag a 61. (Rukavina) sorgyalogezredhez tartozott tábori lelkészeket ajánlani, s az egész hadseregben egyetlen csanádi egyházmegyés pap szolgált a dalmáciai Zárában, Tóth József, aki helyőrségi és kórházi lelkész volt. Ami a nemzetőrség hadlelkészeit illeti, itt részben új adatokkal egészítettük ki Martin Roos kutatásait, részben számos honvéd életrajzát írtuk meg. Fontos eredménynek tartjuk, hogy mivel a késői jozefinizmus szellemében az állami rendeletek kihirdetése a papság feladata volt, így a nemzetőrséggel kapcsolatos intézkedések kihirdetői (a lelkészek), maguk is kötelességüknek tartották híveik táborba történő elkísérését.

Az V. 2. alfejezet szerint a Csanádi egyházmegyéből sokkal több pap szolgált a honvédségben, mint például a Kassai, a Szepesi, a Veszprémi, a Győri vagy éppen a Pécsi egyházmegyéből. Az okok között említhetjük a széküresedést, majd 1849-ben az egyházmegye kormányzatának kettészakadását. Sok pap menekült el a szerb felkelők elől, akik később jelentkeztek a hadseregbe. A honvédség hadlelkészeinek többsége – a szolgálat jellegének megfelelően – a fiatalabb korosztályokból került ki. Sokan közülük katonai szolgálatukat megelőzően összetűzésbe kerültek plébánosukkal, illetve az egyházfegyelmi előírások reformját, mindenekelőtt a kötelező cölibátus eltörlését szorgalmazták. Néhány német nemzetiségű pap is szolgált a Csanádi egyházmegyéből a honvédségben, ami arra utal, hogy az ú. n. bogárosi petíció mellett, a bántási németek egy része más politikai orientációt követett. Prédikációik a politikai változások magyarázatára, a szabadságharc céljainak igazolására is kiterjedt.

A VI. fejezetben a Csanádi Egyházmegyében kisebbségben lévő császárpárti plébánosokkal foglalkozunk. A nacionalista romantika néhány dehonesztáló jelzővel intézte el tevékenységüket (ha csak nem püspökről volt szó, mint pl. Alexander Bonnaz esetében). A VI. 1. alfejezet szerint a császárpárti plébánosok, mint például Arleth József, előbb-utóbb összetűzésbe kerültek a magyar hatóságokkal. Bíró Fülöp káplánjával csapott össze, József Novák nemzeti elkötelezettsége miatt fordult szembe a szabadságharccal. A fejezet legfontosabb megállapítása, hogy a császári erőket támogató plébánosok sem egységesek minden politikai kérdésben. Szűts Antal akkor is kitartóan harcolt az alkotmányosság ellen, amikor annak bevezetését már az uralkodó is elhatározta. A VI. 2. alfejezet főszereplője, Kreminger Antal viszont, aki 1848-ban még a „törvényes forradalom” támogatója volt, 1849-ben viszont a trónfosztást már nem tudta helyeselni a változásokat, az alkotmány ismételt bevezetését követően örömmel tért vissza az alkotmányosság útjára. A fejezet fontos eredménye, hogy a forradalom és szabadságharc időszakában tanúsított császárpárti politikai beállítottság 1849 októbere után szükséges, de nem elégséges feltétele volt a sikeres egyházi karriernek. Bonnaz püspök lett, mert 1848/49-ben a forradalom és szabadságharc ellensége volt, és mivel az 1850-es években az oktatás területén is bizonyította kimagasló képességeit. Idősebb Arleth József viszont hiába előszobázott Bécsben, egyházi előjárói véleménye ellenére nem nyerhette el az általa óhajtott kanonoki állást.

A VII. fejezetben az egyházmegye gazdaságát írtuk le. A VII. 1. alfejezetben leszögeztük, hogy az egyházi birtokok Magyarország legnagyobb hagyománnyal rendelkező birtokoegyesítését alkották. Az egyházi vagyont célvagyonként kellett kezelni, azaz egyházi

célok érdekében kellett jövedelmét felhasználni. 1848-ban majd kétmillió magyar holdra tehető, amely az ország területének kb. 5%-a volt. Az 1830-40-es években a szekularizációs érvelés (az állami adományként számon tartott birtokok visszavétele vagy igazságosabb elosztása) a magyarországi politikai küzdelmekben a polgári átalakulásért harcoló erők koncepciójának szerves részévé vált. Az áprilisi törvények következtében az egyházi birtokok gazdálkodását is át kellett alakítani. A Csanádi Egyházmegyét a tized eltörlése nem érintette olyan súlyosan, mint pl. a Szepesi Egyházmegyét. A csanádi püspökök ugyanis a bántási területeikért cserében évi 2000 forint kegydíjban részesültek, makói birtokuknak pedig a Bánságon kívüli területek ellátását kellett biztosítani. Ez különbségeket eredményezett a bántási, és a bántási területeken kívül alkalmazott lelkészek jövedelmeiben.

A VII. 2. és a VII. 3. alfejezetben megemlítettük, hogy az 1848-as forradalmat megelőzően a bevételek jelentős része az úrbéri kötelezettségek megváltásából, haszonbérletekből, a dézsmából és a termények eladásából származott. Mivel 1848. december 25-én Horváth Mihályt – a szokásoknak megfelelően – beiktatták a püspöki javak élvezetébe, így a püspökség Makó környéki majorsági földjeiről, haszonvételeiről és kötelezettségeiről pontos kimutatással rendelkezünk. Értekezésünkben először foglaltuk össze ezen, az átadás-átvétel kapcsán keletkezett dokumentumokat. 1848/49-ben az uradalom legfontosabb bevételi forrását a haszonbérek, ezen belül a puszták, kocsmák és malmok bérbeadása jelentette. A makói uradalom felépítése eltért a tipikus érseki, illetve püspöki birtokok struktúrájától, hiszen a gabonatermesztés volt a fő ágazata. A növénytermesztésen belül a fő bevételi forrás a tiszta búza, a kétszeres búza, és különösen a kukorica volt, ezekből jelentős mennyiséget értékesítettek. Az állattartáson belül nőtt a juhtartás jelentősége, de az állományt gyakran tizedelték betegségek. Kutatásaink szerint a Csanádi Püspökség makói uradalma inkább hasonlított egy világi nagybirtokra a búza- és kukoricatermesztés túlsúlya miatt, mint egy érseki vagy püspöki birtokra. Ugyanakkor a haszonvételek magas aránya a bevételek között, a kocsmák, mézárászékek és boltok rendszere más egyházmegyékben is megfigyelhető. A makói uradalom szervezettség tekintetében, illetve a búza termésátlagát tekintve kiemelkedő teljesítményt nyújtott. Ugyanakkor a forradalom és szabadságharc hatására csökkentek az uradalom bevételei, de a csökkenés nem idézett elő válságos helyzetet, mert a komplexum bevételeit és kiadásait továbbra is sikerült egyensúlyban tartani.

A VIII. 1 alfejezetében a szabadságharcra szembeni megtorlás általános vonásairól és annak az egyházzal kapcsolatos vonatkozásairól írtam. Különösen fontosnak tartom azon történeti konstrukció cáfolatát, amely szerint a püspökök azért sürgették papjaik egyházi

bíróság elé állítását, hogy ezzel megmentse őket a hadbírószági eljárásoktól. A következı alfejezetekben bizonyítom, hogy ez az állítás nem minden esetben felel meg a valóságnak. Meg kell értenünk, hogy a különbözı helyzetben lévı püspökök különbözıképpen reagáltak Scitovszky János prímás követelésére, hogy a forradalomban részt vett papjaikról tegyenek jelentést.

A VIII. 2. alfejezetben foglalkoztunk Lonovics lemondásával és Széchenyihez füzödı barátságával. Megállapítottuk, hogy Fábry Ignác általános helynök Mihálovics József kivételével mentegette forradalomba belesodródott papjait. A minisztertanácsi iratok segítségével követtük Csajághy Sándor és Fábry Ignác kinevezésének történetét. Szintén mindeddig publikálatlan és a kutatók által még nem tanulmányozott források alapján, a temesvári cs. kir. hadbírószág egyházi gyűjteményekben lappangó anyagait hasznosítva, áttekintettük a Róka József és Mihálovics József helynökök elleni eljárást és röviden kitértünk későbbi sorsukra is.

A VIII. 3 alfejezetben foglaltuk össze a csanádi papság ellen lefojtatott további hadbírószági eljárásokat. 1848 nyarán a szerbek ejtettek túsul egyháziakat, októberben pedig már a császári hatóságok tartóztattak le több papot politikai tevékenységük miatt. Noha a csanádi szentszék többnyire elnéző volt a forradalomban „kompromittálódott” papokkal szemben, forrásaink között néhány ellenpéldára bukkantunk. A Követs András, illetve a Szabados József elleni hadbírószági eljárás arra utal, hogy a szentszéki ítéletek nem mentettek meg minden papot a hadbírószági vizsgálatról. Ráadásul Követs András, Bódy Antal és Adams Kristóf esetében a csanádi szentszék saját kezdeményezésére vizsgálta a vádlottak ügyét, állapította meg fontos szerepüket a forradalmi idıszakban, fosztotta meg őket javadalmuktól és tájékoztatta a katonai hatóságokat a tényállásról. Az a korábban megfogalmazott tétel, miszerint az egyházmegyék vezetıi papjaik kiszabadításán fáradoztak, a Csanádi egyházmegyében érvényesnek tűnik, ugyanakkor pontosításra szorul, hiszen az egyházmegye és a katonai hatóságok együttmőködése következtében mindkét fél értékes információkhoz jutott a megtorlás foganatosítása során.

IV. Publikációk

Zakar Péter: A Csanádi egyházmegye kormányzata 1848/49-ben. Aetas 26/4. (2011) 82–101.

Zakar Péter: Kreminger Antal prépost, szegedi alesperes-plébános 1848/49-ben. *Acta Universitas Szegediensis Acta Historica Tomus CXXXIII.* (2011) 117–136.

Zakar Péter: Társadalmi és egyházi reformtörekvések a Csanádi egyházmegyében 1848/49-ben. *Közép-Európai Közlemények* 4/3-4 (2011) 28–39.

Zakar Péter: Schaeffer Antal megkísértése, in: Horst Haselsteiner emlékkönyve. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 2012. 207–211.

Zakar Péter: Csanádi egyházmegyés paphonvédek a szabadságharcban I. Századok 146/6. (2012) 1265–1292.

Zakar Péter: Csanádi egyházmegyés paphonvédek a szabadságharcban II. Csanádi egyházmegyés tábori lelkészek 1848/49-ben. *Századok* 147/3. (2013) 585–622.

Zakar Péter: Catholic Priests from the Diocese of Csanád in the Hungarian Revolution and War of Independence (1848 – 1849). In: Saint Gerard of Cenad. Tradition and Innovation. Ed. by Claudiu Mesaroş and Claudiu Călin. [Budapest,] 2015. 146–152.

Zakar Péter: Zsinati előkészületek a Csanádi egyházmegyében 1848-ban. In: Zsinatok a Csanádi egyházmegyében a 19-20. században. S.a.r., bev, jegyz: Zakar Péter. Budapest, 2016. 23–59.